
Kültür ve Kişilik: Yapı-Aktör Paradoksu Bağlamında Bir Değerlendirme

YUSUF ALPAYDIN

zet: Bu makalede kültür ve kişilik arasındaki etkileşim, sosyal teorinin temel yöntemsel konularından biri olan yapı-aktör paradoksu açısından ele alınmaktadır. İlk bölümlerde kültür ve kişilik tartişmalarının psikoloji ve antropoloji bilim geleneklerinde kaynakları ve problematize edilme biçimleri, yapı aktör ayrımı açısından kültür ve kişilik tartişmalarının hangi ayrımlara tekabül ettiği aktarılmaktadır. İlerleyen bölümlerde kültür ve kişilik tartişmalarında belirleyici olan evrenselci ve relativist yaklaşımların temel tezleri ele alınmakta ve karşılaştırılmaktadır. Son bölümde ise bu tartişmaların yapı-aktör ayrımının ötesinde hangi açılımlar yapılarak aşılabileceği, genellemenin hataları ve göreceliğin daraltıcı etkilerinden nasıl kurulunabileceğine dair öneriler yer almaktadır. Özellikle yerli/kültüre özgü açıklamalar yapabilmek için İslam düşünce geleneğinden istifade edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kültür, kişilik, sosyal teori, yapı, aktör.

Abstract: In this article the interaction between the culture and personality is considered in the context of the structure-agent dilemma that a basic methodological issue of the social theory. In the first sections, the sources and problematization forms of the culture and personality discussions in the psychology and anthropology disciplines, the correspondence of structure-agent divisions on culture and personality issue are discussed. In the following parts main theses of the universalist and relativist approaches that characterize the literature of culture and personality discussion are discussed comparatively. In the last section, some suggestions on possibility of overtaking culture and personality tension beyond the structure-agent distinction and avoiding the generalization and the constrictive effect of relativization has been discussed. Especially, it is emphasized that utilization of the Islamic Thought Tradition is very necessary for being able to make culture specific explanations.

Key Words: Culture, personality, social theory, structure, agent.

Atıf©: Alpaydın, Yusuf, "Kültür ve Kişilik: Yapı-Aktör Paradoksu Bağlamında Bir Değerlendirme", *İLEM Yıllık*, yıl 2, sayı 2, 2007, ss. 79-89

Sosyal teorinin temel sorunlarından biri de birey toplum gerilimine ilişkin kavrayış ve çözüm geliştirmektir. Bireyin toplum içindeki konumu ve özerklik derecesini anlamak sosyal bilim yapma imkanı açısından değer taşımaktadır. Aslında sosyal bilimler kavramının kendisi ilk bakışta toplumları ortak yönde hareket etmeye iten saikleri araştırması açısından şu ya da bu ölçüde tek tek kişilerden bağımsızlığı olan bir toplumsal yapı öngörür. Bu yapılara odaklanan görüşler bireyi toplumun/toplumsal davranışın bir türevi olarak görürken toplumsal yaşantıların bireyin kendi anlam dünyası içerisinde tekil manaları olduğunu söyleyen fenomenolojik yaklaşımlar bireyi toplumsal etkileşimin tek öznesi olarak görmekteler. Sosyal teorinin ana problemlerinden biri işte bu ikilemde kendini gösteren yapı-aktör paradoksudur. 1930'lu yıllardan beri antropoloji ve psikolojinin kesişim alanlarında incelenen bir konu olarak kültür-kişilik tartışmalarında da açık veya gizli şekilde yapı-aktör sorunu ele alınmaktadır. Bu çalışmada bir yapı-aktör ayrımı olarak kültür-kişilik tartışmaları ele alınacaktır.

Her ikisi de sosyal bilimlerin ihtilafli kavramlarından olan kültür ve kişilik, farklı ekoller tarafından çok çeşitli biçimlerde tanımlanmaktadır. Bununla birlikte bu farklı yaklaşımları sentezleyecek genel tanımlar vermemiz mümkündür. Kültür bir toplumun ürettiği anlamlar, değerler, algılar bütünüdür. Doğuştan getirdiğimiz özelliklerin dışında ortak insan faaliyetlerinin bir sonucu olarak ürettiğimiz kültür, büyük ölçüde dil ve semboller üzerinden öğrenilir ve aktarılır. Kişilik ise bireyi başkalarından farklı kılan görece sürekli ve görece kendi içerisinde tutarlı bilişsel ve davranışsal özellikler bütünüdür. Kişilik kültürden farklı olarak hem doğuştan getirdiğimiz özellikleri hem de sonradan biyolojik, psikolojik ve sosyal gelişimle birlikte şekillenen niteliklerimizi kapsar.

Kültür ve kişilik kavramlarının tanımlarında görüleceği üzere kişilik toplumsal etkileşimin belirlenimine açık bir alanken, kültürün de insanın toplumsal edimlerinin bir ürünü olduğunu görmekteyiz. Problemin merkezini ise kültürün ya da kişiliğin oluşumunda bu iki faktörün ne ölçüde etkileyici olduğu oluşturmaktadır.

Kültür-Kişilik Tartışmalarının Doğuşu

Kültür ve kişilik ilişkisinin ilk olarak incelendiği disiplin kültürel antropoloji / etnolojidir. İnsanı var olduğu çevre ve kültür içerisinde geniş bir perspektifle inceleyen antropoloji, insan doğası ve davranışı, kültürün oluşumu ve değişimi gibi konulardaki sorulara verdiği cevaplar ile sosyal bilimlerin birey ve grup davranışına ilişkin ön kabullerine de önemli bir zemin oluşturmaktadır. Antropoloji bilimi günümüzde modern toplumları da kapsayacak şekilde çalışma alanını genişletmesine karşın temelde ilkel veya az gelişmiş toplumları incelemeyi hedefler. Bilimin gelişmesinde temel

motivasyon kaynağı ise 18 ve 19. yüzyıllarda başarısının doruklarına ulaştığı düşünülen Batı uygarlığının üstünlüğünü kanıtlamak, ilkel olarak tanımlanan toplumlara inceleyerek, evrimci ve ilerlemeci insan ve toplum görüşlerine kaynak teşkil edecek veriler oluşturmak olarak nitelenebilir. Bu açıdan sosyal bilimlerin belki de en çok eleştirilen bilimi olan antropoloji günümüzde kültür ve sosyal yapılardan kaynaklanan toplumsal farklılıkları anlama ve açıklamaya yönelmektedir.

Antropoloji alanında 1930'lu yıllardan itibaren kültür kişilik probleminin popülerleştiği yaygın olarak tartışılmaya başlandığı görülmektedir. Margaret Mead'ın 1928 yılında yayınladığı Samoa yerlilerinde ergenlik dönemi ile ilgili kitabı bu tartışmaların doğmasında önemli bir yere sahiptir. Mead, bu çalışması sonucunda ergenlik döneminin Samoa yerlilerinde Batı'da olduğu gibi baskı ve stres dönemi olarak yaşanmadığını iddia etmiştir. Böylece hem kültürel farklılıkların anlaşılmasına katkıda bulunmuştur hem de gelişim psikolojisinde bir dönem olan görülen ergenliğin evrenselliğini sorgulamıştır. (Haviland, 2002)

Kültür ve kişilik kavramlarının benzerlikleri kültürel antropologları ulusların bir karakteri var mıdır sorusuna götürmüş, örneklemeler belirlenerek bir toplumda frekansı en fazla olan kişilik tipi (model kişilik) belirlenmiş ve buradan kalkarak "ulusal karakter" belirlenmeye çalışılmıştır. Mead ve onun takipçisi Benedict ulusal karakter çalışmalarının öncüleri olmuşlardır. (Haviland, 2002) Örneğin Benedict kültürler arasındaki farkların kişiler arasındaki farklara benzediğini söyler, ya da kişilik ve kültürün örgütlenme biçimleri birbirine benzerdir. Böylece incelediği kültürleri Apollon'cu, Dionysos'çu ya da paranoid gibi ifadelerle tanımlamıştır. (Benedict, 2003)

Kişilik üzerine yapılan etnolojik araştırmalar dünya üzerindeki farklı toplumlarda yaşayan bireylerin ne tür kişilik özellikleri sergilediğini görmemize önemli katkılar sağlamaktadır. Bu araştırmalar kültürde model kişilik, ulusal karakter, farklı toplumlarda çocuk eğitimi, davranışlarda ve ruhsal bozukluklarda kültürün normal tanımlaması ve kültürün ruhsal problemlerin özgün içeriklerini nasıl belirlediği gibi konulara odaklanırlar. Örneğin çocuk eğitiminde tarım ağırlıklı ve kolektivist yönü ağır basan toplumların daha itaatkar/aileye bağlı bir çocuk tipini yetiştirmeye odaklanırken, daha bireyci sanayi toplumlarında çocuğun bağımsız olmasının tercih edildiğine dair bilgilerimiz bu çalışmaların bir sonucudur

İlk önce kültürel antropologların çalışmalarında ortaya çıkan kültürün kişilik ile ilişkisi problemi daha sonra antropoloji içerisinde psikolojik antropoloji alt dalının oluşmasını gerektiren temel sorunlardan biri olmuştur. Problem daha sonraları ise psikologların da yoğun ilgisini çekmiş ve özellikle kültürel psikoloji ve kültürlerarası psikoloji disiplinlerindeki temel araştırma konularından biri haline gelmiştir.

Kültürel psikoloji ve antropoloji disiplinleri bir yanda kültürlerarası psikoloji diğer yanda olmak üzere iki farklı metodolojik geleneğe mensupturlar. Psikolojik antropoloji ve kültürel psikoloji çalışmaları çoğunlukla gözlem, mülakat gibi niteliksel yöntemleri tercih ederken kültürlerarası psikolojide ana akım araştırma yöntemi niceliksel-istatistiksel yöntemlerdir. Bunun neticesi olarak kültür-kişilik probleminde kültürlerarası psikologlar kişilik faktörlerinin kültürler arası benzerlik ve değişkenliklerini hazırlanan ya da daha önceden hazırlanmış olan kişilik testleri aracılığı ile karşılaştırmalı bir yaklaşımla ölçmeye çalışırken antropologlar ve kültürel psikologlar kültüre özgü kişilik özelliklerini kültür içi çalışmalarla tespit etmeye çalışmaktadır.

Yapı Aktör Gerilimi

Günümüzde sosyoloji teorisinin büyük ölçüde yerini alan sosyal teori, sosyal bilimlerin farklı disiplinlerinin konu edindiği problemleri, bu problemlerin mahiyeti bağlamında ele alan ve bir ölçüde sosyal bilimlerin ortak meselelerini gösteren bir çalışma biçimidir. Sosyal teorinin sosyal bilimlerde incelenen birimleri analiz düzeyleri açısından (makro-mikro gibi) değerlendirmeye tabi tutmak, bu bilimlerin nesnelcilik-öznelcilik, akılcılık-deneycilik gibi yöntemsel konularını ve incelenen birimlerin birbirini etkileme düzeylerini(yapı-aktör, yapı-faillik) soruşturmak gibi amaçları vardır. Bu çalışmada konu edilen aktör kavramı bireysel ya da kolektif manalarda kullanılabilirken, faillik yalnızca bireyin etkinliğini göstermekte kullanılmaktadır. (Layder, 2006) Layder yapı faillik sorununu “insanların toplumsal hayatı yaratırken aynı zamanda mevcut toplumsal düzenlemelerden nasıl etkilendikleri ve onlar tarafından nasıl biçimlendirildikleri” olarak tanımlar. Bu tanımdan anlaşılacağı üzere tartışma toplumsal formasyonlarda yapının mı yoksa aktörün mü birincil derecede etkin olduğu üzerinedir.

Yapı ya da aktöre odaklanan görüşleri yapısal fonksiyonalizm ve sembolik etkileşimcilik yaklaşımları üzerinden açıklayabiliriz. Antropolojik gelenekte güçlü bir akım olarak Malinowski ve Radcliffe Brown gibi yapısalcı fonksiyonalist antropologlar, toplumda yer alan kurumlar, inanç ve adetlerin toplumun varlığını sürdürmesine odaklandığını belirtmektedir. Bu yaklaşıma göre bir kültürdeki farklı öğelerin varlığı işlevselliği ölçüsünde ortaya çıkabilir. Dolayısıyla insan davranışı da bu öğelerle ilişkili biçimde anlaşılabilir. Kendinden menkul, bilincimizden görece bağımsız düzenlilikler öngördüğümüzde yapı yanında konumlanmış oluyoruz. Oysa fenomenolojik yaklaşımlar bu temel varsayımlara karşı çıkarak toplumsal gerçeklik dediğimiz şeylerin ancak bizim bilincimizde yaratıldığını, dış dünyaya ilişkin bütün bilgilerimizin bizim algıladıklarımızdan ibaret olduğunu söylemektedir. Bu yaklaşımların en başta geleni olan sembolik etkileşimcilik, toplumsal analizin temelini bir grubun üyeleri tarafından paylaşılan anlamların incelenmesi olarak görür.

Yapının ya da bireyin failliğinin birincil derecede olduğunu iddia eden görüşlerin her ikisi de bireyi dış dünyaya verdiği tepkiler açısından ele alarak bireyi bir bilinemez/subjektivite olarak tanımlanırken toplumsal bağlamları ilişkinin daha nesnel ve görülebilir tarafını temsil edecek biçimde tanımlamaktadırlar. Örneğin bir ailenin örgütlenme biçimi daha nesnel ölçülerle tanımlanabilir bir olgu olarak görülürken bir bilinmez olan birey, yapı odaklı görüşlerde bu örgütlenme biçimine göre şekillenen bir nesne, fenomenolojik görüşlerde ise bu örgütlenme biçimine tamamen öznel, tekil bir anlam yükleyen taraftır.

Yapı-aktör probleminde yapının belirleyiciliğini savunan klasik yaklaşımlar kişi ve toplumsal yapıları birbirinden görece bağımsız üniteler olarak ele alır. Buna karşın kişi ve yapı arasında farz edilen çelişkiyi telif etmeye çalışan birçok yaklaşım da mevcuttur. Bu açıklama biçimlerinde belli bir düzenlilik gösteren yapılar vardır ancak bunlar bireye içkindir. Bu yapılar doğuştan gelebilir veya sosyalleşme ile ortaya çıkabilir ama sonuçta bireye içkindir. Bazı psikanalizcilerin kültürel bilinçaltı ya da bilinçdışının toplumsal mahiyeti vurgusu bu anlayışa örnek gösterilebilir. Gene psikanalizin öncü isimlerinden Lacan'ın dil ve bilinçdışının çalışma sistemleri arasında kurduğu benzerlik ve bunun bireyin sosyalleşmesi, toplumsal/kültürel varlık alanına dâhil olması konusundaki düşünceleri bu türden bir yaklaşımdır.

Kültür ve Kişilik: Temel Yaklaşımlar

Kültür ve kişilik tartışmalarındaki iki ana teorik yaklaşımı (her ne kadar etkileşimci ve durumsalcı yaklaşımlar da var olsa da, bu iki yaklaşımla ilgili yeterli çalışma bulunmaması ve görece az savunucuları olması gibi nedenlerle) relativist ve evrenselci yaklaşımlar olarak ele alabiliriz. (Schweder, 1979; Poortinga & Van Hemert, 2001) Kişilikle ilgili araştırmalarda iki türlü analiz düzeyi kullanılmaktadır. Bunlardan birincisi “trait” denilen kişilik özellikleridir. Diğerleri ise birbiri ile ilgili bu kişilik özelliklerinin örgütlenmesi ile ortaya çıkan kişilik tipleridir.

Relativist yaklaşımların temel tezi benzer toplumsallaşma süreçlerinden geçen bireylerin benzer kişilik özellikleri göstereceğidir. Kültürel antropologlar ve kültürel psikoloji disiplinleri birlikte genellikle relativist yaklaşımları tercih ederler. “Kültürel psikoloji” ifadesi kültüre özgü psikolojiler olduğunu tazammun etmektedir. Poortinga (2001) bu yaklaşımın uç bir temsilcisi olarak Kardiner'in geçinme ve aile yapısı gibi birincil kurumların toplumsallaşma sürecinde temel bir kişilik biçimi ortaya çıkardığını, bu temel kişilik tipinin de inançlar, değerler ve mitler gibi ikincil kurumları oluşturduğunu iddia ettiğini belirtmektedir.

Kluckhohn ve Mowrer (1944) kişiliği oluşturan faktörleri evrensel, komünal, rol, ve kişisel düzlemlerde ortaya çıkan biyolojik, fiziki çevresel, toplumsal, kültürel faktörler olarak sınıflandırır. İnsan doğuştan başkalarına muhtaç olmak gibi komünal-evrensel, nefes almak yemek yemeye ihtiyaç duymak gibi biyolojik-evrensel özelliklere sahiptir. Genetik yapısı itibarıyla sahip olduğu özellikleri vardır. Bunun yanı sıra içine doğduğu topluluğun sosyal, politik örgütlenmesine uyum sağlamak durumundadır. Bulduğu pozisyona göre kendisine biçilmiş roller vardır. Bunun yanı sıra kültür tarafından belirlenen anlamlar, değerler, davranış biçimleri, gelenekler ile karşı karşıyadır. Kişilik bireyi başkalarından ayıran bir bütünlük olduğu için kişiliğin oluşumunda evrensel faktörler dışındaki faktörlere odaklanmak gereklidir.

Batı dışı toplumlarda genellikle son yıllarda relativist yaklaşım ön plana çıkarılarak yerli psikolojiler oluşturma uğraşı sergilenmektedir. Japon benliğinin batılı benlikten farklı olduğu ve Japonlarda benliğin diğer benliklere bağlı olduğu düşünülürken batılı benlik biçiminin bağımsız bir bütün olarak algılandığı düşüncesi relativist yaklaşımların sıkça kullandığı bir örnektir. Bu yaklaşımların savunucuları anlamın psikolojik süreçlerin bir ürünü olarak değil de toplumlara özgü tarihsel bağlamlarda oluştuğunu iddia ederler. Ayrıca farklı kültürlerde başka kültürlerle karşılaştırılması mümkün olmayan duygu biçimlerinin olduğu da iddia edilmektedir. Batı toplumlarında geliştirilen ölçeklerin dünyanın çoğunluğu olan diğer toplumlarda aynı şeyi ölçüp ölçmeyeceğinin bilinmeyeceği, kolektivist toplumlarda benliğin ilişkisel ve akışkan biçimde tanımlandığı, modern psikiyatride ruhsal bozuklukların tanılanmasında ortaya konan benliğe dair varsayımların bağımsız bireyci benlik tiplemesini esas aldığını söyler. (Sayar, 2003; Kleinman, 2000)

Daha ziyade kültürlerarası psikologların, evrimci psikologların bir ölçüde de modern tıp geleneğinden gelen psikiyatrların tercih ettiği evrenselci yaklaşımlar ise buna karşın insanın temel psikolojik yapısının farklı kültürlerde oldukça benzer bir yapıda olduğu tezine dayanır. Kültürler arasında ortak temel bir psikolojik yapının olduğu fikrinin kabul edilmemesi durumunda iki kültürü ve iki kişiyi karşılaştırmanın bir anlamı olmayacağı önermesi evrenselci yaklaşımların temel iddialarından biridir.

Empirik yöntemleri kullanan evrenselci yaklaşım müntesipleri Minnesota Çok Yönlü Kişilik Envanteri (MMPI), Eysenck Kişilik Envanteri (EPQ) gibi kişilik testlerini farklı toplumlarda uygulamakta ve farklı kültürler arasında bulunan kişilik farklarının oldukça küçük olduğunu buna karşın kültür içerisindeki bireysel farkların daha yüksek olduğunu iddia etmektedirler. Örneğin obsesif eğilimlerin toplam oranı iki kültür arasında birbirine yakın oranlarda bulunurken bir kültür içerisinde birbirinden önemli derecede farklı düzeylerde obsesif eğilimlere sahip bireyler bulunabilmektedir. Bu yaklaşımın en iddialı dayanaklarından biri Beş Faktör Modeli (FFM) olarak isimlen-

dirilen teoridir. Bu model birbirinden oldukça farklı kültürlerde uygulanan kişilik testlerinin faktör analizine dayanır. Buna göre bu kültürlerde kişilik özelliklerinin (trait) birbirine oldukça benzer bir gruplaşma gösterdiğini iddia edilmektedir.

Araştırmalarının ilk dönemlerinde bilinçaltı terimini kullanarak bilinçaltını ilksel ve biyolojik bir faktör olarak ele alan Freud yaşamının son dönemlerinde araştırmalarını daha çok antropolojik çalışmalarla bağdaşır şekilde yeniden formüle etmiştir. Bu dönemde bilinçaltı yerine bilinçdışı kavramını tercih etmiştir. Bilinçaltı kavramı biyolojik-yapısal bir tanımlama biçimi iken bilinçdışı kavramı kültürel etkilenime daha açık ve yapısal özellikleri daha belirsiz bir çağrışıma sahiptir. Psikoseksüel gelişim kuramında da Freud çeşitli kişilik özelliklerinin çocuğun anne baba ve çevresi ile girdiği etkileşime bağlı olarak açıklar. Ancak diğer gelişim kuramlarında olduğu gibi belli yaş dönemlerinde yaşanacak olan çatışmalar sınırlıdır ve çocuk yetiştirme biçimleri bu alternatiflerden birinin seçilmesini doğurur. Örneğin Ericson'un psikososyal gelişim kuramında 0-1 yaş arasında çocuğun aşması gereken kriz evrensel güven ya da güvensizlik krizidir.

Kültüre Özel ya da Kültürlere Genel Kişilik

Relativist yaklaşımlar araştırma geleneklerinin de bir sonucu olarak kültürleri daha bütüncül şekilde incelerken kültür içerisindeki farklılıkları gözden kaçırma ve kültürler arası farklılıkları abartma eğilimi sergilemektedir. Zira, araştırmalarının ilgi çekebilmesi ve yayınlanabilmesi bir ölçüde farklılığı göstermelerine bağlıdır. Evrenselci yaklaşımlar ise kültürler ile doğrudan bağlantı kuramadıkları için deneklerinin doldurduğu formları değerlendirerek çeşitli sonuçlara ulaşmakta ve kültürel farklılıkları algılamakta zorlanmaktadır. Aynı zamanda bu araştırmalarda kullanılan yöntem ve testler de kavramsal denklik, deneklerin araştırmacı beklentilerine uygun cevaplar verme eğiliminde olması gibi açılardan sakıncalar içerebilmektedir. Evrenselci düşüncelerde insanın ortak kişilik yapısını oluşturan şeyin (insanın, toplumsal ve kültürel çevresindeki farklılıklar açık olduğu halde) ne olduğu yeterince açık değildir.

Yapı-aktör ayrımı bağlamında her iki açıklamanın da yapısal faktörleri ön planda tuttuğu görülmektedir. Yukarıda kültür ve kişilik tartışmaları üzerinden incelediğimiz evrenselci görüşlerin insanın ortak temel psikolojik yapısı ve benliğinin farklı kültürler arasında benzer olduğunu iddia etmeleri yapıya ağırlık verdiklerini göstermektedir. Çünkü bu durumda bireylerin kişilikleri bu evrensel dağılıma göre şekillenir ve bireyin failliği oldukça sınırlıdır. Kültürel görecelik vurgusu yapan araştırmalarda ise bireyin büyük ölçüde kültürün sınırları içerisinde düşündüğü, tepki verdiği toplumsallaşma süreçlerinin tamamında kültür tarafından kuşatılarak görece pasif bir konumda olduğu söylenerek gene yapıdan yana bir açıklama tercih edilir.

Fenomenolojik açıklama biçimlerine örnek olması açısından yukarıda evrenselci ve relativist yaklaşımların yanında adı geçen durumsal yaklaşımları örnek verebiliriz. Durumsalcı bakış, kişiliğin süreklilik ve tutarlılık özelliği göstermediği ve çeşitli durumlarda farklı tutum ve davranışlar sergilediğini, bununla amacının kendisini yeni duruma uyarlamak olduğunu iddia etmektedir. Böylece kişinin çevresine verdiği tepkiler bu uyarlama için geliştirmiş olduğu taktiklere bağlı olarak şekillenir. Kültürel-çevresel unsurların etkisi her kişiye farklı olabilir.

Bu verilerden yola çıkılarak her iki yaklaşımın da iddialarını sınırlayan bir senteze ulaşabilmek için bir kültürde ortaya çıkan davranış biçimlerini form ve içerik yönünden analiz edebiliriz. Bu analizde kültürün herhangi bir form üretmediğini ancak var olan formlardan bazılarını seçtiğini en iyi ihtimalle bu formlardan çeşitli ancak sınırlı sayıda kombinasyonlar üretebildiğini söyleyebiliriz. Davranışların içeriğine geldiğimizde ise bu alan kültürün belirlenimine daha açıktır ve büyük ölçüde kişiseldir/durumsaldır. Çünkü içerikler bireylerin deneyimlediği milyonlarca uyaran ve bireyin bu uyarıları algılama biçimlerine göre şekillenebilir. Deneyimler dünyasında insanlar biricik olma özelliklerini korurlar. En benzer koşullarda yaşayan hatta genetik yapıları bile aynı olan tek yumurta ikizlerinin davranışlarının içerikleri önemli ölçüde farklılaşabilmektedir.

Yukarıdaki sentezde var olan formların nasıl ve nerede var olduğu açıklama gerektirecektir. Bu tartışmaların içerisinde yürütüldüğü pozitivist bilim geleneği maddi yapılar dışında değişmeyen özler olduğu fikrini kabul etmeyeceği için benzerlikler büyük ölçüde biyolojik yapıya atfedilmek durumunda olacaktır. Sonuç olarak her iki açıklama biçimi de daha üst bir analiz düzeyinde insan doğası tanımları yapmadan birbiri ile açıkça çelişen bu verileri anlamakta zorlanacaktır.

Kültür-kişilik tartışmalarında birbiri ile çelişmeyecek teorilerin geliştirilmesinin temel ön şartı kültüre özgü ve kültürler arasında ortak olan kişilik özelliklerinin belirlenmesidir. Bu da ancak insan doğasına ilişkin kadim ve yeni önermelerin değerlendirilmesiyle ortaya çıkabilir. Zira insan gerçekliği sınırlı bir tarihsel süreçte bütün yönleriyle görünür olmayabilir. Modern sosyal bilimlerde öze yönelik tanımlamalar ya da özden kalkarak yapılan tanımlamalar istismar edildikleri gerekçesiyle bilimsel çalışmalardan dışlanır. Ancak ilişkileri açıklamakta öz fikri kaçınılmaz olarak kullanılır. Örneğin kültürler arası etkileşimin varlığı farklı kültürlerin birbirini anlayabilmesi durumu insanlardaki ortak mahiyete gönderme yapmadan açıklanamaz.

Yapı-Aktör Ayrımının Ötesinde Açıklamalar: İnsan Doğası ve Kültür

İnsan doğası /mahiyeti kavramı hiç şüphesiz oldukça müphem çağrışımlara sahiptir. Ancak bu çağrışımların toplamı insanın sahip olabileceği özelliklerin sınırlarını da çizer. Eğer bütün insanların zihinlerinde varlıklara yükledikleri anlamların birbirine kayıtsız olduğu düşünüyorsak herhangi bir bilimsel uğraşın da anlamı olmayacaktır. Burada insanın biyolojik olarak benzer yapılara sahip olmasının yanı sıra bir varlık kategorisi olarak insan denen şeyin evrensel felsefi mahiyeti göz önünde tutulmalıdır. Bu bölümde kısaca kadim medeniyetler ve özellikle İslam geleneğinde kültür-kişilik meselesine yaklaşımlardan bazı örnekler vererek konuyu yapı-aktör ayrımının ötesinde nasıl anlayabileceğimize değineceğim.

Geleneksel medeniyetler çerçevesinde varlıklar mahiyetleri açısından değerlendirilir ve anlaşılır. Örneğin insanın mahiyeti bakımından sosyal bir varlık olduğu hatta insanlığını sosyallik özelliği ile kazandığı bile iddia edilmektedir. İnsan mahiyeti itibarıyla başkalarını önemser ve onlardan etkilenir. Bireyci bir kültür insanın bu özelliğini bir ölçüde bastırabilir, bu konudaki duyarlılığını başka alanlara yönlendirebilir ancak bu duygunun benlikten atılabilmesi mümkün değildir. Batılı psikiyatri benliğin egosentrik olduğunu iddia ederken yalnızca kendi toplumsal realitesini esas almaktadır. Ancak samimi bir kültürler arası çalışma sonrasında dünyanın büyük bölümünün başkalarını önemseydiğini görerek kendi realitesini daha makul biçimde değerlendirme imkanı bulabilir.

Vahye dayalı düşünceye göre kültürlerdeki benzerliklerin, insanın evrensel sosyal, politik ve psikolojik davranışlar göstermesinin ardında insanın yaratıcısının koyduğu fitrat (doğa) vardır. Kişinin davranışlarını yönlendiren toplumsal ilişkilerle kurulan bir toplumsal yapı veya bağlamın varlığı inkar edilemez. Ancak bu toplumsal varlık alanının temel taşı insanın doğası, insanın ezeli sorunlarına verdiği cevap verme biçimleridir. Bu yapılar tarihsel koşullarla birlikte farklı görünümeler arz edebilmektedir. Ancak bunları toplumsal etkileşim sürecinde kendiliğinden ortaya çıkan formlar olarak görmek doğru olmaz. Dünya üzerindeki toplumları incelediğimizde belirli toplumsal şartlarda toplumun üyelerinin verdiği tepkilerin sınırlı olduğunu görebiliriz. Zaten insanın herhangi bir toplumsal durum karşısında verebileceği tepkiler oldukça sınırlıdır. Kültürler bu tepkilerden hangisinin seçileceği konusunda yönlendirici olabilirler lakin tek başlarına benzeri görülmemiş davranış biçimleri üretilmezler.

Kültürel yayılmaların yalnızca ticaret vb. etkileşimlerle gerçekleşmediği, bir kültürün ürünlerinin başka bir toplumda anlaşılabilirliği bilgisi de insanın ortak özüne işaret edebilir. İnsanların artan ulaşım ve iletişim imkanları ile farklı toplumları görebilmesi günümüzde kolaylaşmıştır. Bazen ziyarette bulunduğumuz bir ülkenin/toplumun

kültürü ilk defa görmemize karşın bize daha sıcak ve aşına gelebilir sanki daha önceden duyduğumuz gördüğümüz şeylerdir bunlar. Örneğin İslam düşüncesinde insanın mikro kozmos olarak görülmesi anlayışı da bu tür durumlara paralel bir açıklama sunabilir. Yani insan evrenin küçük bir kopyasıdır ve potansiyel olarak evrendeki farklı durumları anlayabilir, tanıyabilir veya hatırlayabilir.

Fitrat ve mahiyet kavramlarına göndermede bulunmak insanî gerçekliği tek biçime indirgemek anlamına gelmez. Belli sayılarda kişilik tiplerinin olması da aslında insan doğasının ortak formları olmakla birlikte sınırlı sayıda forma indirgenebileceğini gösterir. Birçok inanca göre insan, isimlerin bilgisi kendisine verilmiş ve çamurdan yaratılmış Adem'den türemiştir. Bu açıdan bakıldığında da biyolojik ve psikolojik çeşitlenmenin mantıklı bir sınırı olması gerekir. İnsanın sosyal bir varlık olması ve başkalarına muhtaç olması da gene bu çeşitlenmeyi engelleyen faktörlerden biridir. İnsan yaşamını sürdürmek için diğerlerini anlayabilme ve uyum sağlama çabası gösterir. Bu olgu sadece kültür içinde değil kültürler arası düzeyde de gerçekleşir.

İslam düşüncesinin son dönem temsilcilerinden Elmalılı Hamdi Yazır benliğin sürekliliğini sağlayan şeyin ne somut/biyolojik bir yapı olarak benliğin kendisi ne de sosyal çevre ve yaşantısının olduğunu ve benliliğin sürekliliğinin Allah'ın her an yaratmada olması, insanın bir nefhai ilahi olması kısaca bütün benliklerin aşkın alanla irtibatlı olmasına dayandığını söyler. Dahası benliğin aşkın alana gönderme yapılmadan tanımlanması bile mümkün değildir. (Yazır, 1971) Yukarıdaki düşüncelere ilaveten benliklerin insanın var olduğu andan beri Allah ile kopmayan bağlantısı aynı zamanda benliklerin evrensel nitelikleri haiz olabileceğini çağırır.

Yerel kültüre dayalı açıklama biçimleri politik olarak anlamlı olmakla birlikte evrensel açıklamalar getirebildikleri ölçüde kalıcı olabileceklerdir. Ancak ülkemizde de bu tür çalışmalar Batılı özerklik kavramını eleştirirken kendi düşünce geleneğinden yeterince beslenmediği için bizim toplumumuzu da doğu toplumları ile birlikte bağımlı benlik kategorisinde görmektedirler. Halbuki İslam ve özellikle tasavvuf geleneğinde benlik, ben olmak ve ben merkezli düşünmek hoş görülmemekle birlikte benlik özerk bir bütünlük olarak arzu edilir ve bu durum özellikle tasavvufi kemalin son aşamasında daha da açığa çıkar. Kemalatın son aşamasında sufi bir gözü ile varlıkların aşkın birliğini, diğeri ile her birinin ayrılığını görür. İslam geleneğinde ahiret sorumluluğu anlamında kişinin ferd olarak tek başına sorumluluk alması, çevresinin baskılarından kurtularak akli/dini kararlar vermesi da pekiştirilir özendirilir. Benliklerin birliği ilahi olanla ilişki anlamında mevcuttur. İslam düşüncesinin zirve isimlerinden Muhyiddin-i Arabi'nin Allah'ın sıfatlarının her birinin insanda tecellilerin olduğuna yönelik teşbih teorisi de benlik, kişilik ve insan doğasının evrensel mahiyetine göndermede bulunur.

Ülkemizde yerli psikoloji geliştirme çabalarının kullanacağı zemin yukarıda birkaç örneğini sunduğumuz özgün düşünsel birikim olmalıdır. Batı dışı toplumlar evrensel insan mahiyeti anlayışından uzaklaşmamalı, kendi zengin birikimleri üzerine bir kişilik anlayışı inşa ederken mevcut evrensel olduğu iddia edilen kişilik tanımlarını da bir ölçüde kuşatacak bir bakış açısıyla bir yeniden kurma faaliyeti gerçekleştirmelidir. Farklı medeniyetlerin insan doğasında var olan zengin yönelimleri fark edebilmelerine belki de bu yolla katkıda bulunulabilir.

Kaynaklar

- Benedict, R. (2003). *Kültür Kalıpları*. (Çev. Nilgün Şarman). İstanbul: Payel Yayınevi
- Haviland, W. (2002). *Kültürel Antropoloji*. (Çev. H. İnaç & S.Çiftçi). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Kluckhohn, C. & Mowrer, O. H. (1944). Culture and Personality: A Conceptual Scheme. *American Anthropologist, New Series*. 46(1), s.1-29.
- Kleinman, A. (2000). Antropoloji ve Psikiyatri. (Der. K. Sayar). *Psikiyatri ve Kültür*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Layder, D. (2006). *Sosyal Teoriye Giriş*. (Çev. Ümit Tatlıcan). İstanbul: Küre Yayınları
- Poortinga, Y. H. & Van Hemert D. A. (2001). Personality and Culture: Demarcating Between Common and Unique. *Journal of Personality*. 69 (6), s. 1033-1060.
- Sayar, K. (2003). Kültürel Bakış Açısından Benlik ve Kişilik. *Yeni Symposium*. 41 (2), s. 78-85.
- Schweder, R. A. (1979). Rethinking Culture and Personality Theory Part II: A Critical Examination of Two More Classical Postulates. *Ethos*. 7 (4), s.279-311.
- Yazır, Elmalılı Hamdi. (1971). Hak Dini Kur'an Dili. İstanbul: Eser Kitabevi, Cilt 1.

